

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра корекційної педагогіки та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра
з теми:
«ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА НАТАЛІЇ ФЕДОРІВНИ ЗАСЕНКО»

Виконала: студентки 2 курсу групи SpS1-M18z
спеціальності 016 «Спеціальна освіта»
Хрипун Дар'я Миколаївна

Керівник:
Миронова С. П., доктор педагогічних наук,
професор кафедри корекційної педагогіки
та інклюзивної освіти

Кам'янець-Подільський – 2020р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....		3
РОЗДІЛ 1. Історіографічний аналіз педагогічної спадщини Н. Ф. Засенко.....		8
1.1. Історіографія проблеми і джерельна база дослідження.....		8
1.2. Основні періоди життя та педагогічної діяльності Н. Засенко.....		23
РОЗДІЛ 2. Внесок Наталії Федорівни Засенко у розвиток сурдопедагогіки.....		34
2.1. Погляди Наталії Федорівни Засенко на систему підготовки сурдопедагогів.....		34
2.2. Характеристика навчального посібника «Основи сурдопедагогіки».....		40
РОЗДІЛ 3. Особливості організації навчального процесу дітей з порушеннями слуху у поглядах Н. Засенко.....		53
3.1. Вплив предметних уроків на розвиток мовлення дітей з порушеннями слуху.....		53
3.2. Педагогічні погляди Н. Засенко на самостійну роботу дітей з порушеннями слуху під час вивчення дисциплін природничого циклу.....		60
ВИСНОВКИ.....		71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....		73
ДОДАТКИ.....		81

ВСТУП

Актуальність теми. Реформи в Україні схиляють до докорінних змін в системі національної спеціальної освіти, розробці нових шляхів у вивченні значення навчально-виховного процесу попередніх років. Успішному вдосконаленню системи української освіти допомагає науково-теоретичне обґрунтування новітніх поглядів на організацію навчального та виховного процесів, а разом детальне дослідження та неупереджена оцінка історичних аспектів розвитку.

Швидке поширення процесу інтеграції в Україні зумовлює потребу у якісній підготовці майбутніх корекційних педагогів до роботи в умовах інклюзивного навчання, адже сучасний етап розвитку суспільства характеризується переосмисленням прав дітей з особливими освітніми потребами на навчання у загальноосвітніх закладах за місцем проживання. Передбачене вдосконалення освіти дітей з особливими освітніми потребами вимагає одночасно їхньої психологічної та соціальної реабілітації, що дасть можливість безперешкодно жити у суспільстві.

Однією із категорій дітей з особливими освітніми потребами, яким притаманний своєрідний процес розвитку, є діти із порушеннями слуху. Тому на сучасному етапі розвитку спеціальної освіти в Україні постає потреба в суттєвому оновленні змісту і методичного забезпечення фахівців-сурдопедагогів до роботи в нових умовах та поставлені високі вимоги до якості підготовки вчителів-дефектологів (сурдопедагогів). Спеціальна вища освіта має підготувати педагога до роботи в нових умовах, ґрунтуючись при цьому на ретельному вивченні вітчизняного досвіду.

Особливий інтерес викликає творче усвідомлення та запровадження в науковий обіг кращих здобутків української сурдопедагогіки. Успіху в цьому процесі сприяє можливість включення до наукового обігу забутих імен вітчизняних педагогів-дефектологів, творчий спадок яких містить теоретичні та методичні рекомендації щодо підготовки майбутніх дефектологів; розроблені

ними методики роботи в галузі спеціальної освіти дозволять оновити історію дефектології та методику навчання і виховання дітей з особливими освітніми потребами.

Дослідження постаті Наталії Федорівни Засенко зумовлене необхідністю вивчення її суджень та міркувань щодо покращення навчально-методичного забезпечення у процесі підготовки дефектологічних кадрів, оцінки її фундаментальних праць, реалізації принципу свідомості в процесі вивчення природничого матеріалу нечуючими учнями. Зауважене обґрунтовує значущість дослідження педагогічної спадщини видатної вченої, з'ясування її вкладу у розбудову вітчизняної науки й практики, визначення впливу її ідей на подальший розвиток сурдопедагогічної науки в Україні.

Аналіз останніх досліджень. Життєвий шлях Н. Засенко описано у статтях, присвячених ювілею видатного сурдопедагога, зокрема на сторінках журналу «Дефектологія» [50] та у статті Е. Грози «Щиросердне слово про колегу-професора Засенко Наталію Федорівну до ювілею» [7]. Цінна інформація про педагогічну спадщину міститься у некрологах [5, 43], авторами яких були колеги, друзі, колишні її учні та знайомі: Є. Грищенко, Н. Іванюшева, В. Назарина, Е. Пушин, В. Синьов, В. Турчинський, Л. Фомічова, М. Ярмаченко та ін.

Аналіз джерельної бази дослідження підтверджує відсутність комплексного дослідження педагогічної спадщини видатної вченої, недостатньо вивчено та представлено її внесок у розвиток української сурдопедагогіки.

Недостатня опрацьованість проблеми, її вагомість для сучасної теорії й практики навчання та виховання дітей з порушеннями слуху обумовили вибір теми наукового дослідження – **«Педагогічна спадщина Наталії Федорівни Засенко»**.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного історико-педагогічного дослідження та визначення можливості впровадження в практику сучасної системи спеціальної освіти педагогічної спадщини Наталії Федорівни

Засенко.

Відповідно до теми та мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати розвиток спеціальної освіти та провідні чинники у становленні особистості Н. Ф. Засенко як вченої; дослідити витoki її педагогічної діяльності та з'ясувати її роль у розвитку вітчизняної сурдопедагогіки.

2. Систематизувати відомості про життєвий й творчий шлях Н. Засенко

3. Визначити та розкрити основні погляди щодо вдосконалення організації, змісту навчально-методичного забезпечення у процесі підготовки кадрів зі спеціальної освіти.

4. Розкрити наукові ідеї Н. Засенко, показати їх значення для сучасної теорії та практики навчання й виховання дітей з порушеннями слуху.

Об'єкт дослідження – українська сурдопедагогічна думка II половини ХХ століття.

Предмет дослідження – ідеї педагогічної спадщини Наталії Федорівни Засенко.

Методи дослідження:

– *теоретичний та історико-логічний аналіз, синтез, систематизація і класифікація* літератури з досліджуваної проблематики – для узагальнення історичних фактів, визначення структури й сутності вивчення цієї проблеми;

– *ретроспективний аналіз*, за допомогою якого здійснено відбір фактологічного матеріалу з метою з'ясування реальної картини життєдіяльності – для виокремлення неупереджених від суб'єктивних відомостей про життя і педагогічну творчість Н. Ф. Засенко;

– *персоналістично-біографічний* – необхідний для аналізу життєвого шляху Н. Ф. Засенко з огляду на неповторність особистості викладача та науковця, розуміння нею проблем становлення національної освіти у контексті історико-соціальної зумовленості; для з'ясування ролі окремих громадських, культурно-освітніх діячів у становленні Н. Ф. Засенко як сурдопедагога;

– *хронологічно-системний* – для здійснення періодизації педагогічної та

науково-просвітницької спадщини вченої в динаміці, змінах і часовій послідовності;

– *проблемно-генетичний* – для здійснення ретроспективного вивчення спадщини Н. Ф. Засенко з метою реконструкції її педагогічних поглядів та ідей;

– *аксіологічний* – для оцінки основних періодів життя та педагогічної діяльності Н. Ф. Засенко.

Хронологічні межі дослідження охоплюють роки життя та діяльності Н. Ф. Засенко (1928–2004 рр.). *Нижня хронологічна межа* дослідження зумовлена датою народження майбутнього сурдопедагога. Роки її навчання у Київському педагогічному інституті імені О. М. Горького розпочали етап становлення відомої вченої як сурдопедагога.

Верхня хронологічна межа – рік смерті вченої, яка до останніх днів свого життя віддано служила обраній професії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що автором:

уперше здійснено аналіз основних періодів життя та педагогічної діяльності Н. Ф. Засенко;

розкрито загальнопедагогічні погляди Н. Ф. Засенко (підготовка високопрофесійного сурдопедагога; гуманне ставлення до учнів та студентів; співпраця зі школами для дітей з порушеннями слуху; підвищення активності та самостійності учнів з порушеннями слуху на предметних уроках; формування узагальнень у дітей з порушеннями слуху при вивченні природничого матеріалу; використання у навчально-виховному процесі теоретично розроблених і науково обґрунтованих методів навчання);

схарактеризовано напрями просвітницької діяльності вченого: *громадський* (спрямування на активну діяльність, мета якої – підвищення культурного й освітнього рівня життя суспільства); *публіцистичний* (здійснення науково-дослідної діяльності задля внесення змін у виховний та навчальний процес); *видавничий* (видання підручників для дітей з порушеннями слуху);

уточнено дані про викладацьку та видавничу діяльність Н. Ф. Засенко у періодичних виданнях;

подальшого розвитку набуло висвітлення внеску сурдопедагога у вивчення предметів природничого циклу дітьми з порушеннями слуху та викладання предмету «Основи сурдопедагогіки» для студентів дефектологічного факультету.

До наукового обігу введено маловідомі та невідомі в Україні історичні факти, які дали змогу розширити знання про життя та педагогічну діяльність Н. Ф. Засенко.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що напрацьований матеріал, основні положення та висновки дипломної роботи магістра сприятимуть удосконаленню історико-педагогічного знання, усвідомленню й аналізу проблеми навчання і виховання дітей з порушеннями слуху у педагогічній спадщині Н. Ф. Засенко, що необхідно для повного розуміння і комплексного відтворення особливостей розвитку педагогічної думки минулого й історії освіти. Матеріали дослідження можуть бути введені до змісту курсів сурдопедагогіки, історії сурдопедагогіки, використовуватися при укладанні навчально-методичної літератури, у наступних науково-педагогічних дослідженнях.

Апробація результатів дипломної роботи магістра. Основні положення і результати доповідалися на Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціальної роботи: досвід і перспективи» (Кам'янець-Подільський, 28 березня 2019 року).

Структура та обсяг дипломної роботи магістра. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (61 найменування), додатків. Загальний обсяг дипломної роботи – 82 сторінки. Основний текст – 72 сторінки.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової, творчої та педагогічної діяльності Н. Ф. Засенко показав непересічність цієї постаті, її вагомий вплив на становлення й розвиток спеціальної освіти в Україні на різних етапах розбудови нашої держави та дозволив зробити наступні висновки:

1. В контексті дослідження сурдопедагогічної теорії та практики розкрито соціально-політичні умови, як впливали на становлення особистості Н. Засенко.

2. Уперше в історії вітчизняної дефектології досліджено та проаналізовано життєвий шлях, творчий доробок видатного фахівця-дефектолога Наталії Федорівни Засенко, яка стала взірцем для багатьох сучасних сурдопедагогів; узагальнено її внесок у розбудову системи підготовки сурдопедагогів.

3. Окреслено основні науково-педагогічні ідеї Н. Засенко, суттєві для сучасної вітчизняної дефектології. Зокрема, внесок ученої в теорію та практику сурдопедагогіки стосується її досліджень, щодо підготовки сурдопедагогів; вона довела вагомість взаємодії між викладачами спеціальних та загальноосвітніх дисциплін. Однією з умов якісної професійної освіти вважала підтримку тісних зв'язків з навчальними закладами. Така співпраця водночас надавала б можливість робити прогноз кадрового забезпечення закладів на найближчі роки. Н. Засенко виділяла такі завдання у підготовці сурдопедагогів: формування творчих здібностей студентів; нетрадиційного підходу до розв'язання педагогічних проблем; навичок педагогічної майстерності; вмінь адекватно оцінювати здібності та можливості дітей; ґрунтовне володіння методикою виховання і навчання дітей з порушеннями слуху в різних типах навчальних закладів, прийомами та способами їхньої соціальної адаптації.

4. Встановлено, що цінним здобутком вітчизняної сурдопедагогіки стала поява навчального посібника Н. Засенко «Основи сурдопедагогіки», який був основоположним у вивченні сурдодидактики та фундаментом оволодіння студентами спеціальними методиками навчання дітей з порушеннями слуху.

5. Дослідження наукової спадщини Н. Засенко дало можливість розкрити своєрідність її педагогічних поглядів на навчання та виховання дітей з порушеннями слуху. Під час роботи в школі звертала увагу на розвиток мовлення, підвищення активності і самостійності глухих учнів на предметних уроках, зокрема підчас вивчення предметів природничого циклу.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів науково-педагогічної спадщини Н. Засенко, оскільки залишаються невивченими архівні джерела. Серед перспективних напрямів для подальших досліджень можна назвати: дослідження та аналіз школи Засенко, визначення та обґрунтування періодів науково-педагогічної й творчої діяльності Н. Засенко.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамюк Н. Програма «Українська жестова мова. 1 клас» для спеціальних закладів загальної середньої освіти для дітей з порушеннями слуху Київ. – 2018.
2. Бондарь В., Засенко Н. О подготовке дефектологических кадров в Киевском пединституте / В. И. Бондарь, Н. Ф. Засенко // Дефектология. – 1983. – № 4. – С. 69-71.
3. Вашуленко М. Українська мова. Буквар: підруч. для 1 кл. закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч. 1 / М. С. Вашуленко, О. В. Вашуленко. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2018. – 112 с.
4. Використання загальних методів навчання у школі для глухих дітей. Методичні рекомендації / Уклад. Н. Ф. Засенко. – К. : Міносвіти УРСР, 1988. – 48 с.
5. Вчитель учителів: Пам'яті Н. Ф. Засенко (1928-2004) // Дефектологія. – 2004. – №4. – С. 38-39.
6. Гроза Е. Новий підхід до підготовки сурдопедагогів в умовах університету / Е. П. Гроза, І. П. Колесник, Н. Ф. Засенко // Наукові записки: Матеріали звітно-наукової конференції викладачів Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова за 1993 рік / Укл. П. В. Дмитренко, А. В. Шевченко, К. С. Симонова. – К.: УДПУ, – 1994. – С. 293-295.
7. Гроза Е. Щиросердне слово про колегу-професора Засенко Наталію Федорівну до ювілею // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки. Збірник наукових праць викладачів, аспірантів та студентів-науковців кафедри тифлопедагогіки Інституту корекційної педагогіки та психології НПУ імені Драгоманова. – 2003. – Випуск 2. – С.155-158.
8. Дефектологічний словник: навчальний посібник / За редакцією В. І. Бондаря, В. М. Синьова. – К.: «МП Леся», 2011. – 528 с.

9. Дічек Н. Внесок Науково-дослідного інституту дефектології у розвиток спеціальної школи в Україні у перші повоєнні роки / Н. Дічек // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2014. – № 2. – С. 62-74. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DLog_2014_2_9
10. Засенко В., Засенко Н. Завдання сурдопедагогічної теорії і практики / В. В. Засенко, Н. Ф. Засенко // Питання дефектології. – 1978. – Вип. 12. – С. 92-96.
11. Засенко В., Таранченко О. Розвиток сурдопедагогічної практики в Україні / В. В. Засенко, О. М. Таранченко // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2005. – № 13 (93). – С. 70-75.
12. Засенко Н. Про формування узагальнень природничого характеру у глухих учнів / Н. Ф. Засенко // Питання дефектології. – 1972. – Вип. 6. – С. 69-73.
13. Засенко Н. Реалізація принципу свідомості в процесі вивчення природничого матеріалу глухими учнями молодших класів / Н. Ф. Засенко // Питання дефектології. – 1971. – Вип. 6. – С. 53-61.
14. Засенко Н. Розвиток системи підготовки сурдопедагогічних кадрів в Україні / Н. Ф. Засенко // Педагогіка і психологія. – Київ «Педагогічна думка». – 1996. – № 4(13). – С. 153-160.
15. Засенко Н. Особливості навчання дітей з вадами слуху та інтелекту / Н. Ф. Засенко // Актуальні питання сурдопедагогіки / За ред. Л. І. Фомічової «Збірник наукових праць», Київ: НПУ імені М. П. Драгогманова. – С. 232-254.
16. Засенко Н. Педагогічні передумови підвищення освітнього рівня учнів з вадами слуху / Н. Ф. Засенко // Збірник матеріалів I Всеукраїнської конференції з історії навчання глухих в Україні. – К.: Українське товариство глухих, 2001. – С. 57–63.

17. Засенко Н. Шляхи підвищення активності і самостійності глухих учнів на предметних уроках / Н. Ф. Засенко // Питання дефектології. – 1965. – Вип. 1. – С. 29-41.
18. Засенко Н., Савченко М. Українська мова: Підруч. для 5 кл. шк. глухих. – 5-те вид, переробл. – К.: Рад. шк., 1990. – 238 с.
19. Засенко Н., Савченко М. Українська мова: Підруч. для 6 кл. шк. глухих. – 5-те вид перероб. – К.: Рад. шк., 1991. – 207 с.
20. Засенко Н. / Рец. на кн.: Ярмаченко М. Д. Історія сурдопедагогіки. – К.: Вища школа, 1975/. – Рад. школа, 1976. – № 3. – С. 111-112.
21. Засенко Н. Активизация учебного процесса на предметных уроках в школе для глухих детей [Текст] : Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / АПН РСФСР. Науч.-исслед. ин-т дефектологии. – Москва: [б. и.], 1964. – 22 с.
22. Засенко Н. До питання вивчення предметів оточуючої дійсності глухонімими учнями молодших класів / Н. Ф. Засенко // Навчально-виховна робота в спеціальних школах (для глухонімих та розумово відсталих дітей). – Київ. – 1960. – Випуск 1. – С. 30-42.
23. Засенко Н. Зміст природничого матеріалу в молодших класах школи глухих // Питання дефектології. – 1970. – Вип. 5. – С. 80-89.
24. Засенко Н. Міжпредметні взаємозв'язки – необхідна умова поліпшення якості підготовки вчителя-дефектолога / Н. Ф. Засенко // Проблема удосконалення навчального процесу в педагогічному вузі. – Київ. – 1975. – С.100-102.
25. Засенко Н. На допомогу дефектологам // Радянська школа. – 1966. – № 6. – С. 106-107.
26. Засенко Н. Общие дидактические требования к уроку в специальной школе / Н. Ф. Засенко // Коррекционное обучение и воспитание детей с нарушениями слуха и речи: Сборник научных трудов / Ред. кол.: Е. Ф. Соботович / отв. редактор / и др. – К.: КГПИ, 1989. – С. 3-17.

27. Засенко Н. Основи сурдопедагогіки / Наталія Федорівна Засенко. – Київ: КДПІ, 1990. – 103 с.
28. Засенко Н. Передумови реалізації неперервної освіти осіб із вадами слуху // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. Збірник наукових праць. – 2004. – № 1(3). – С. 283-290.
29. Засенко Н. Предметні уроки в радянській теорії і практиці навчання глухих // Питання дефектології. – 1969. – Вип. 4. – С. 13-26.
30. Засенко Н. Про можливості розвитку глухих учнів молодших класів у процесі вивчення природничого матеріалу // Питання дефектології. – 1975. – Вип. 10. – С. 3-7.
31. Засенко Н. Проблема взаємозв'язку знань і вмінь глухих учнів при вивченні природничого матеріалу // Питання дефектології. – 1969. – Вип. 4. – С. 26-31.
32. Засенко Н. Проблема підвищення ефективності самостійної роботи студентів-сурдопедагогів // Наукові записки: Матеріали звітної-наукової конференції викладачів Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова за 1992 рік / Укл. П. В. Дмитренко, А. В. Шевченко, К. С. Симонова. – К.: УДПУ, – 1993. – С. 210-212.
33. Засенко Н. Робота з розвитку мови глухих учнів 3-4 класів на предметних уроках / Н. Ф. Засенко // Українська мова в школі. – 1962. – № 6. – С. 38-43.
34. Засенко Н. Роль курсу спеціальної педагогіки у процесі підготовки майбутніх сурдопедагогів / Н. Засенко // Вісник: Збірник наукових статей викладачів, докторантів, аспірантів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / Укл.: П. В. Дмитренко, Л. Л. Макаренко, О. П. Симоненко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – Випуск 2. – С. 59-61.
35. Засенко Н. Удосконалення підготовки сурдопедагогічних кадрів в Україні / Н. Ф. Засенко // Наукові записки: Матеріали звітної-наукової конференції викладачів Українського державного педагогічного університету

- ім. М. П. Драгоманова за 1991 рік / Укл. П. В. Дмитренко, А. В. Шевченко, К. С. Симонова. – К.: УДПУ, – 1992. – С. 204-205.
36. Засенко Н. Функції курсу спеціальної педагогіки у процесі підготовки майбутніх сурдопедагогів / Н. Ф. Засенко. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №19. Корекційна педагогіка та психологія: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, – 2004. – №1. – С. 225-237.
37. Засенко Н., Єфіменко Н. Розвиток сурдопедагогічної теорії / Н. Ф. Засенко, Н. В. Єфіменко // Наукові записки: Матеріали звітної наукової конференції викладачів Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова за 1993 рік / Укл. П. В. Дмитренко, А. В. Шевченко, К. С. Симонова. – К.: УДПУ, – 1994. – С. 293-295.
38. Засенко, Н. Українська мова [Текст] : підруч. для 4 кл. школи глухих / Н. Ф. Засенко [та ін]. – К. : Освіта, 2001. – 191 с.
39. Климко Н. Історія дефектології та сурдопедагогіки в працях Миколи Дмитровича Ярмаченка / Н. О. Климко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 23. – С. 110-116.
40. Ковальчук Ж. Становлення та розвиток спеціальної освіти в Україні: історичний огляд / Ж. М. Ковальчук // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – Вип. 33. – С. 31-36.
41. Козинець О. Проблеми корекційної педагогіки у творчій спадщині Рудольфа Генріховича Краєвського: автореферат дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / О. В. Козинець ; наук. кер. В. М. Синьов ; М-во освіти і науки України, Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - Київ, 2015. - 16 с.
<http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/8002>

42. Кокоша А., Коляда Н. Роль Івана Панасовича Соколянського в історії уманської школи для глухонімих // Проблеми соціального виховання в педагогічній теорії і практиці України (20-ті – середина 30-тих років ХХ століття): колективна монографія / авт. кол.: І. В. Албул, Н. М. Коляда, О. О. Кравченко та ін. – Умань : ВПЦ Візаві, 2017. – С. 300–312.
43. Кот М. Сурдопедагог з чистою совістю / М.З. Кот // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – № 16. – С. 92-95
44. Кульбіда С., Чепчина І., Каменська Н. Золоті руки, золоте серце Наталії Іванюшевої: зб. матеріалів про життєвий і творчий шлях / С. В. Кульбіда, І. І. Чепчина, Н. М. Каменська. – К.: ТОВ «АЛЬФА СМАРТ АГРО», 2017. – 142 с.
45. Линдіна Є. Внесок науково-педагогічної спадщини Є. Ф. Соботович у розвиток вітчизняної логопедії: монографія / Є. Ю. Линдіна. – К.: ФПО Маслаков, 2018. – 290 с.
46. Меллер А. Об основании училища глухонемых в Санкт-Петербурге. М., 1872.
47. Методичні рекомендації до вивчення природознавства в 3-му класі школи глухих / Респ. учб.-метод. каб. спец. шкіл; [підгот.: Н. Ф. Засенко]. – Київ : РУМК спецшкіл, 1979. – 83 с.
48. Методичні рекомендації до вивчення природознавства в 3-му класі школи глухих / Респ. учб.-метод. каб. спец. шкіл ; [підгот.: Н. Ф. Засенко]. - Київ : РУМК спецшкіл, 1979. - 83 с.; 20 см.
49. Методичні рекомендації до підготовки кваліфікаційних робіт студентами дефектологічних фак. /Уклад.: Н.Ф.Засенко.- К.: УДПУ, 1997. – 27 с.
50. Наталія Федорівна Засенко – 75 // Дефектологія. – 2003. – №3. – Обложка.
51. Пахомова Н., Кононова М. Спеціальна психологія: навч. посіб. для студентів спец. 6.010105 – «Корекційна освіта» / Н. Г. Пахомова,

- М. М. Кононова; Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава: АСМІ, 2015. – 359 с.
52. Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Положення про спеціальну школу та Положення про навчально-реабілітаційний центр» від 6 березня 2019 р. № 221 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2019-%D0%BF#n10>
53. Потапенко О. Становлення та розвиток теорії і практики підготовки логопедичних кадрів в Україні у другій половині ХХ століття / О. М. Потапенко // Логопедія. – 2012. – № 2. – С. 72-77.
54. Професори Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 1944 – 2009: біобібліогр. довід. / ред.: В. П. Андрущенко; уклад.: Г. І. Волинка, О. С. Падалка, Л. Л. Макаренко; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К., 2009. - 407 с.
55. Сурдопедагогика: Учеб. пособие для студентов дефектол. фак. пед. ин-тов / Л. В. Андреева, К. А. Волкова, Т. А. Григорьева и др. Под ред. М. И. Никитиной. – М.: Просвещение, 1989. – 384 с.
56. Сурдопедагогіка. Хрестоматія. В 2-х томах. Том 1 / За ред. Л. І. Фомічової; К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 174 с.
57. Сурдопедагогіка. Хрестоматія. В 2-х томах. Том 2 / За ред. Л. І. Фомічової; К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – 311 с.
58. Хрипун Д. Внесок В. Д. Сиповського в розвиток Санкт-Петербурзького училища глухонімих / Дар'я Хрипун // Освіта крізь призму мікроісторії: заклади освіти, особистості, навчальна література, листування: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 22 жовт. 2015 р. / Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, НАПН України, Ін-т педагогіки НАПН України, Державна наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського, Благодійний фонд сприяння розвитку освіти ім. Б. Грінченка; ред. кол.: О. В. Сухомлинська, Л. Л. Хоружа, В. В. Прошкін. – К. : Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. – С. 283-291.

59. Шевченко В. Становлення та розвиток освіти для дітей із сенсорними порушеннями в Україні та Польщі Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) Випуск 11 Сторінки 304-315
60. Шевченко В. Виникнення і розвиток в Україні спеціальних шкіл для глухонімих у другій половині ХІХ – початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.03 «корекційна педагогіка» / Шевченко Володимир Миколайович – Київ, 2006. – 13 с.
61. Ярмаченко М. Історія сурдопедагогіки. – К.: Вища школа, 1975. – 422 с.